

УДК 94 (477.63) «18/19»

Л.В. ГРИЖЕНКО

СПЕЦИФІКА ШЛЮБНО-СІМЕЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Гриженко Лілія Володимирівна – Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара аспірантка кафедри української історії та етнополітики

Розглянуто специфіку шлюбно-сімейної організації міського населення Катеринославської губернії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: шлюб, міське населення, внутрішньосімейні відносини, сім'я.

Рассмотрена специфика брачно-семейной организации городского населения Екатеринославской губернии конца ХІХ – начала ХХ в.

Ключевые слова: брак, городское население, внутрисемейные отношения, семья.

The specific of marriage-domestic organization of urban population of Katerinoslav province at the end of the 19-th century and at the beginning of the 20-th century is considered.

Key words: marriage, urban population, marriage-domestic, organization, family.

© Л.В. Гриженко, 2012

Постановка проблеми. Суттєвим показником розвитку міського суспільства є особливості шлюбно-сімейних відносин. Зазначимо, що саме родині належить домінуюча роль в соціалізації особистості. Адже знання та досвід жителів дореволюційних міст здобувалися, як правило, через наслідування внутрішньосімейних відносин, а не через засоби масової інформації, які у зв'язку з низьким рівнем грамотності населення були ще недостатньо розвинуті. Крім того, родина є важливим джерелом вивчення демографічних змін у міському середовищі, адже показники шлюбності мали безпосередній вплив на динаміку зростання чисельності городян. У цілому ж, через специфіку внутрішньосімейних відносин, форму та організацію родин у містах Катеринославської губернії, можна визначити й особливості суспільних перетворень, які там відбувалися.

Історіографічна база вивчення даного питання залишається ще досить вузькою. Серед радянських наукових досліджень варто виділити праці Г. Жирнової та О. Золотової, що присвячені опису традиційних функцій сім'ї та її структури [10; 11]. Вагоме значення також мають статистичні дослідження стосовно сімейного стану населення А. Рашина [29].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній історіографічній традиції поширені дослідження з правового регулювання шлюбно-сімейних відносин. Дана проблема дістала широке висвітлення у наукових розвідках Н. Аніщук, Ю. Королевської та В. Пономарьової [1; 12; 27]. На особливу увагу заслуговує монографія Б. Миронова «Соціальна історія Росії», де автор досліджує зародження західноєвропейської моделі шлюбності та особливості внутрішньосімейних відносин кінця ХІХ – початку ХХ ст. [14].

В якості основних джерельних матеріалів нами були використані «Обзоры Екатеринославской губернии», Зібрання законів Російської імперії,

періодичні дореволюційні видання, пам'ятні книги та статистичні дані Першого Всеросійського перепису 1897 р. по Катеринославській губернії [17 – 23; 30; 26; 4 – 6; 9; 31; 33; 34; 7; 8; 25].

Мета дослідження. Завдання даної статті полягає у вивченні особливостей шлюбно-сімейної організації міського населення Катеринославської губернії на межі ХІХ – ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Треба підкреслити, що посилення урбанізаційних процесів та зростання промислового виробництва руйнували традиційний лад сімейного життя. Відбувалась трансформація виробничих, господарсько-побутових, культурно-освітніх обов'язків членів міської родини, змінювались традиційні зв'язки між сім'єю та суспільством.

Так, міграція наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. працездатних чоловіків та жінок до промислових центрів Катеринославщини неабияк позначалась на збільшенні питомої ваги неодружених чоловіків та незаміжніх жінок у містах краю. Це було пов'язано з життєвою невизначеністю та складним матеріальним становищем прийдешнього люду. Адже самотній людині було легше прожити в місті. Тож створення сім'ї для багатьох не ставало першочерговою життєвою необхідністю. Такі особливості сімейного стану городян регіону підтверджують й відповідні статистичні дані. За матеріалами перепису 1897 р. у містах Катеринославської губернії на 1000 осіб чоловічого населення зафіксовано 579 неодружених (в цілому ж у містах Російської імперії цей показник сягав 584); серед 1000 жінок незаміжніх було 539 осіб (по Російській імперії – 521) [25, с. 30; 3, с. X]. Вищезазначені показники свідчать про чисельну перевагу городян, які не давали шлюбних обітниць. Загалом кількість неодружених чоловіків і незаміжніх жінок, які проживали в містах краю, в 1,5 раза перевищувала кількість тих, хто перебував у шлюбі.

Відносно станової приналежності слід зазначи-

ти, що найбільша кількість неодружених спостерігалася серед духівництва. В першу чергу, це було пов'язано з особливостями їх світоглядних позицій відносно шлюбу. Так, у 1897 р. у містах губернії на 1000 чоловіків серед духівництва всіх християнських віросповідань припадало 808 холостяків, а на 1000 жінок – 750 незаміжніх [25, с. 70]. Досить вагомою питома вага тих городян, хто не уклав шлюб, спостерігалася в середовищі представників селянського стану, де на 1000 чоловіків та 1000 жінок припадало по 640 неодружених та незаміжніх відповідно. Як стверджував Б. Миронов: «Велика кількість чоловіків у місті жила без дружин, а жінок на селі – без чоловіків... Селяни і селянки, які не перебували в шлюбі, не прагнули завести родину в місті, а ті, що перебували в шлюбі, не поспішали перевозити сім'ю до міста. В результаті один член сім'ї жив у місті – інші на селі». Це свідчить, що мігранти не намагалися влаштуватися у місті на постійне життя, а розглядали там своє перебування як тимчасове [14, с. 317].

Різниця ж цих показників серед представників інших станів міського населення губернії не була суттєвою. Наприклад, на 1000 осіб чоловічої статі серед дворянства припадало 590 неодружених, серед почесних громадян, купців та міщан – 606 неодружених [25, с. 70]. На 1000 жінок – відповідно 495 та 540 незаміжніх. В цілому у міському середовищі Катеринославської губернії неодружених чоловіків було на 4 % більше, ніж незаміжніх жінок.

Згідно з даними Перепису 1897 р. найбільшою серед міського населення, що перебувало у шлюбі, була питома вага городян у Слов'яносербську (41,4 %) та Луганську (40,1 %) [25, с. 35]. В інших містах цей показник був дещо нижчий: у Маріуполі – 39,8 %; у Катеринославі – 38,2 %; Бахмуті та Павлограді – по 37 %; Олександрівську та Верхньодніпровську – по 36,9 %. Загалом на 1000 городян Катеринославщини припадало 382 особи пов'язаних узами шлюбу.

Зрештою на межі XIX – XX ст. у містах Катеринославської губернії, в умовах розвитку виробництва та посилення міграційних потоків населення спостерігалася зниження шлюбності. Характерно, що з 1880 р. до 1914 р. показник рівня шлюбності зменшився майже на 27 %. Якщо в 1880 р. на 1000 осіб міських жителів було укладено 9,4 шлюбів, то у 1887 р. було оформлено 9,2 шлюби, у 1897 р. – 9 шлюбів, у 1900 р. 8,5, у 1905 р. – 7,7, у 1910 р. – 6,9, у 1914 р. – 6,4 шлюбів [17, «Ведомость о движении населения»]. На поступове скорочення кількості укладання шлюбів вплинули такі чинники, як запровадження в 1874 р. загальної військової повинності, спади промислового виробництва і, як наслідок, – погіршення добробуту городян, а також певна поблажливість тогочасного соціуму у ставленні до безшлюбності та розлучення.

В досліджуваний період свої певні особливості мав і віковий ценз вступу до шлюбу. Згідно з існуючими в Російській імперії законами одружуватися мали право юнаки, які досягли 18-річчя. Дівчата ж могли виходити заміж за умови якщо їм виповнилося 16 років. Але специфіка міського

життя, відмінності в економічних та культурних рівнях розвитку представників різних верств міського суспільства суттєво впливали на фактичний шлюбний вік городян. Статистичні дані свідчать, що в містах Катеринославської губернії чоловіки та жінки вступали у шлюб в більш пізньому віці ніж населення у повітах. Понад 79 % міських наречених припадало на вікову категорію до 25 років, причому майже 42 % з цього числа були у віці до 20 років. Зокрема, відповідні показники у чоловіків становили 44,6 % (до 25 років) та 9,2 % (до 20 років) [3, с. 62]. Отже, пік шлюбного віку у чоловіків був вищий. Зазначимо також, що у віці 30 років і старше до шлюбу вступало 20,4 % чоловіків і 9,2 % жінок. Як правило, городяни після 40 років мали повторні шлюби через розлучення або смерть одного з подружжя (зокрема це стосувалося чоловіків). Особам старшим за 80 років брати шлюб заборонялося [12, с. 79].

Характерною особливістю є й те, що шлюбний вік жителів міст краю був помітно диференційований відносно станової приналежності. Так, серед представників міщанського стану у 1897 р. понад 63 % шлюбів укладалися чоловіками у віці від 21 до 25 років, а жінками – майже 98 % – від 19 до 25 років [25, с. 30]. Вікова різниця між чоловіками та жінками у шлюбі зазвичай складала 2 – 3 роки.

Найбільша ж різниця у віці між чоловіками та жінками при укладанні шлюбу була у купецтва. В середовищі цього стану шлюбний вік у чоловіків зазвичай припадав на 26 – 35 років, у жінок – на 17 – 20 років. Саме між цими віковими групами в переважній більшості і укладались шлюби. Причому досить зрілий шлюбний вік у чоловіків купецького стану був обумовлений прагненням створити власну капіталовигідну справу, що, в свою чергу, потребувало певного часу.

Переважаюча більшість чоловічого населення дворянства міст регіону укладала шлюб у віці від 26 до 30 років. Жінки ж дворянського походження виходили заміж пізніше ніж жінки купецького та міщанського стану. Відзначимо, що їх шлюбний вік припадав на 21 – 25 років. Таким чином, різниця у віці дворянського подружжя, як і у купецтва, була досить суттєвою.

Варто зазначити, що в містах Катеринославської губернії населення брало шлюб у переважній більшості 1 раз (чоловіки – 1,3; жінки – 1,0). Причому тривалість перебування у шлюбі городян була значно нижчою, ніж у селлах. Характерно, що перебування у шлюбі чоловічого населення в містах краю було тривалішим, ніж жіночого (чоловіки – 20,5 років; жінки – 20,2 роки). Це обумовлено більш пізнім вступом до шлюбу в містах, ніж у селлах, а також – вищим рівнем смертності міського населення, особливо чоловічого.

Неабиякий вплив на сім'ю та шлюбно-сімейні відносини в цей час мав і розвиток торгівельно-грошових відносин. Вдалий шлюб міг стати спробою покращення життя. Тому нові виробничі відносини та приватна власність швидко проникали в сімейне життя. Наслідком цього стала постійно зростаюча кількість змішаних шлюбів. Такі шлюби укладалися між представниками тих станів, які мали схожі

соціально-економічні, політичні та культурні інтереси. Зазвичай у представників заможних верств вони були пов'язані з прямим економічним розрахунком або прагненням досягти більш престижного становища в суспільстві. Йдеться про дворян, чиновників, підприємців або духівництво. Міщани ж мали більше змішаних шлюбів з близькими за рівнем життя представниками селянського стану.

Таким чином, на межі XIX – XX ст. відбувався складний процес переоцінки традиційних цінностей шлюбу та сім'ї. Асиміляція в результаті шлюбу різних верств суспільства ставала повсякденним фактом життя. І хоча станові розбіжності в деякій мірі зберігалися, в цілому ж для міського середовища Катеринославщини було характерним подолання існуючої в попередні часи соціальної та станової закритості шлюбу. Варто зазначити, що тогочасну своєрідність шлюбу визначали не лише соціально-економічні та демографічні фактори, але й релігійно-етичні й національні традиції.

Важливе значення при цьому відігравав етнічний склад населення міст губернії. Так, у досліджуваній період в регіоні поширюються національно-змішані шлюби. Цьому сприяли розвиток виробництва та капіталу, посилення міграційних рухів до міст, збільшення кількості освічених людей, що дозволяло розмовляти на мові іншої національності, а також зміна ціннісних установок населення щодо шлюбно-сімейних відносин. Проте однонаціональні шлюби в той час все ж переважали. Хоч міжнаціональні шлюби зустрічались, як правило, в межах одного віросповідання, все ж ставлення городян до них зазвичай залишалось негативним.

Слід також підкреслити, що наприкінці XIX ст. у міському середовищі дещо збільшується практика розлучень, що були остаточною способом подолання «сімейної каторги». Часто тут провинна була на боці чоловіка, але суспільство традиційно звинувачувало у цьому жінку, якій доводилося переносити весь сором і навіть матеріальні витрати. Лише на початку XX ст. у Зібранні законів Російської імперії з'явився нормативний акт про права заміжніх жінок [26]. Відповідно до нього один із подружжя мав право відмовитися від спільного життя. Причинами розлучення могли бути жорстоке поводження з дітьми, фізичні знущання, тяжка хвороба, що становила небезпеку для життя та здоров'я членів сім'ї. Шлюб також автоматично втрачав своє правове значення внаслідок подружньої зради, смерті, тривалої відсутності (більше 5 років) або прийняття релігійної обітниць одним із подружжя. Варто також зазначити, що, крім формального церковного розлучення, існували і «самовільні розлучення», які церквою не санкціонувалися [12, с. 81].

Зазначимо, що на межі XIX – XX ст. частка розлучених у містах губернії (0,2 % городян) була більшою, ніж у повітах (0,04 % сільських жителів). Це говорить про поступове відходження населення міст від пагірархальних традицій щодо ставлення до цінностей шлюбу. Та варто зазначити, що міська громадскість, як і церква, все одно виступала проти розлучень: «Народ з підозрою відноситься

до подружжя, яке розійшлося, називаючи їх недолуглими, нікчемними людьми та беззаконниками» [11, с. 147].

Серед міст Катеринославщини найменшою кількістю розлучених була в Олександрівську. Тут серед місцевих мешканців їх питома вага складала 0,008 %. В інших містах губернії цей показник був вищий: у Бахмуті, Маріуполі, Павлограді і Луганську – по 0,1 %, у Катеринославі, Верхньодніпровську, Новомосковську та Слов'яносербську – по 0,2% від загальної кількості їх населення.

Однак, порівняно з західноєвропейськими містами, у містах Катеринославської губернії на кінець XIX ст. кількість розлучень була все ж незначною. Наприклад, якщо у Франції на 1897 р. було зафіксовано 1,2 розлучення на 1000 шлюбів, у Пруссії (маємо на увазі частину Німецької імперії) – 1,02 розлучення, то в містах регіону в 1,5 рази менше – 0,69 розлучень, що багато в чому обумовлювалось жорстокими релігійними настановами та суворою законодавчою практикою Російської імперії [25, с. 33].

За даними перепису 1897 р. у міському середовищі Катеринославщини найчастіше розлучалися представники середнього класу (купці, почесні громадяни, міщани, ремісники): на 1000 міських обивателів перебували в розлученні 2,6 особи [25, с. 32]. Разом з тим на 1000 осіб дворянського походження припадало 1,8 розлучених, а на 1000 городян, що належали до селянського стану, – 0,8 розлучених.

В свою чергу, у містах Катеринославщини була незначною і питома вага овдовілих, які склали, за даними перепису 1897 р., 5,4 % міського населення регіону [25, с. 32]. Варто зазначити, що овдовілі жінки чисельно переважали над вдівцями чоловіками. Так, якщо наприкінці XIX ст. на 100 представників чоловічої статі припадало 2,4 вдівці, то на 100 жінок – 8,6 удовиць. Ці дані підтверджують той факт, що жінки не мали ані економічної, ані політичної, ані юридичної, ані морально-психологічної рівності з чоловіками. А тому, побоюючись людського осуду, не наважувалися вдруге виходити заміж. Чоловіки ж, як правило, частіше вступали до шлюбу вдруге, що було важливо в умовах існування високого рівня смертності. Чисельно переважали шлюби між вдівцями та незаміжніми дівчатами до 25 років.

За становою приналежністю найбільшою частка овдовілих городян була серед дворян – 9,3 %. Натомість серед осіб духовного звання вона складала 6,3 %, у середовищі міських обивателів (почесних громадян, купців, міщан, ремісників) – 5,4 %, серед міського населення селянського стану – 4,8 %. Найбільшою кількістю вдов та вдівців міст Катеринославської губернії була у віці від 50-ти років (68,2 %). Це можна пояснити високим рівнем смертності у даному віці та втраатою сил і потреби у створенні нової сім'ї. Натомість у віковій категорії від 17 до 29 років цей показник складав 4,3 %, а від 30 до 49 років – 27,4 %.

Зазначимо, що наприкінці XIX – початку XX ст. сімейна організація міського населення Катеринославської губернії помітно еволюціонувала. Один

із сучасників згадував: «Змінювалося життя, змінювалося місто...Руйнувалися властиві раніше моральні принципи сімейних відносин і формувалися нові взаємовідносини між «старшими» та «молодшими» [27, с. 174]. Так, на зміну патріархальній складній сім'ї, що мала кілька повних або неповних сімей, а також родичів подружжя, приходять т.з. проста сім'я, до складу якої входило подружжя з дітьми, що не перебували у шлюбі (повна сім'я), або тільки подружжя пара (неповна сім'я). Проста (мала) сім'я складалася в середньому із 4,3 осіб [14, с. 225]. Її питома вага складала 67,2 % інших форм сімейної організації. Натомість частка складної (розширеної) сім'ї традиційного ладу не перевищувала 33 %.

Разом з тим, за законами Російської імперії жінка фактично не володіла багатьма громадянськими правами. Без дозволу чоловіка вона не могла влаштуватися на роботу або навчатися, не мала права мандрувати. Видача паспорта, необхідного при зміні місця проживання, також була можлива лише зі згоди чоловіка.

Навіть на своєму робочому місці жінка часто сприймалась не сама по собі, а в своєму відношенні до батька чи чоловіка. В пам'ятних книгах та адрес-календарях кінця XIX – початку XX ст. нерідко імена жінок супроводжувались уточненням належності їх до певної родини, що було характерним саме для патріархального суспільства. Наприклад – опікунка маріупільської Маріїнської гімназії, дружина купця, Марія Чебаненко або утримувачка аптеки в Олександрівську, донька провізора, Амалия Петцгольд чи почесна опікунка Павлоградської жіночої гімназії, дружина дворянина Анастасія Миргородська [7, с. 198; 8, с. 219]. Зазначимо, що в досліджуваній період, жінки, які займалися лікарською справою, виділялися в окрему категорію лікарів-жінок. Це, звичайно, також було своєрідним проявом гендерної нерівності.

Проте зміна форм сімейної організації неабияк позначилась на трансформації внутрішньосімейних відносин. Необмежений авторитет чоловіка й батька поступово відживав себе. У зв'язку зі зменшенням кількості членів сім'ї поступово почали зростати права дітей та жінок. Поступово відходив традиційний погляд на роль жінки в сім'ї та закріплювалися її майнові права. Наприклад, стаття 109 Зводу законів імперії розглядала подружжя як осіб, незалежних один від одного з точки зору володіння та користування матеріальним майном будь-якого виду – кожен із подружжя міг володіти, придбавати чи закладати своє майно та інші матеріальні блага [1, с.156]. Після смерті чоловіка дружина отримувала в спадок сьому частину нерухомого і четверту частину рухомого майна. Доньки ж у разі смерті батька за наявності братів могли отримати чотирнадцяту частину нерухомого майна та восьму частину рухомого.

Відповідно тепер освічена жінка в місті відчувала себе незалежнішою, мала більше можливостей

для власної самореалізації. Збільшилася категорія жінок, для яких цікавішою була громадська та професійна діяльність, ніж власна сім'я. Згадаємо відомих жінок-лікарів того часу – Л.М. Шишолову (Луганськ), Є.М. Петраш (Катеринослав), Є.А. Палкіну (Маріуполь) [5, с. 1; 7, с. 1; 16, с. 1]. Деякі городянки були утримувачками культурно-освітніх закладів, власницями крамниць тощо. Так, відомими в містах регіону були власниця музичної школи в Катеринославі В.А.Застрабська, власниця англійського магазину модного одягу Х.Пупліна (Маріуполь), власниця капелюшного салону в Новомосковську К.Колчинська і т. ін. [13, с.1; 16, с. 1].

Разом з тим зазначимо, що на межі XIX – XX ст. сімейні проблеми як і раніше виносилися за межі сім'ї і контролювалися суспільством. Такі асоціальні прояви сімейних відносин, як кровозміщення, неповага до батьків, зловживання батьківською владою і т.ін. суворо засуджувалися і вважалися кримінальним злочином. Зокрема за повідомленням «Русской Правды»: «Івана Кувичко, через звинувачення у двоєжонстві, було заарештовано на три місяці з умовою виконання виправних робіт» [34, с. 4].

Висновки. Таким чином, зазначимо, що в міському середовищі Катеринославщини на початку XX ст. патріархально-авторитарна основа внутрішньосімейних відносин хоча і не зникла повністю, однак певні зміни у відносинах між подружжям, а також між батьками і дітьми в індустріальних центрах краю, порівняно із селами, ставали все більш наочними. Це проявлялось як у зменшенні проявів насилля в сім'ї над дітьми та жінками, так і у встановленні контролю з боку суспільства та закону за інтересами останніх. В умовах розвитку капіталістичних відносин у містах Катеринославської губернії поряд зі зниженням шлюбності та зменшенням кількості ранніх шлюбів спостерігалось розширення соціальної та станової замкнутості шлюбів. Сімейні відносини в міському середовищі Катеринославської губернії мало залежали від етнічної специфіки. Шлюби були релігійними, розлучення не віталися, тому їх було мало. Характерним було поширення як варіантів родин з домінуванням малої сім'ї, так і безліч варіантів укладення шлюбу (громадянський шлюб, співмешкання без заключення шлюбу, фіктивний шлюб). Одночасно специфіка соціально-економічного та демографічного розвитку міського суспільства регіону наприкінці XIX – на початку XX ст. неабияк позначилась на трансформації структури сім'ї.

В умовах індустріалізації промисловості та інтенсивності формування капіталістичних відносин, поступово змінювались традиційні функції сім'ї, зростали позасімейні інтереси та потреби городян. Крім того, міграція населення позначилась на послабленні сімейних зв'язків і посиленні дроблення сімей. Все це сприяло збільшенню кількості простих сімей та скорочувало великі патріархальні сім'ї.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Аніщук Н. Правове становище українських жінок в історичному минулому / Н. Аніщук // Право України. – 2002. - № 3. – С. 155 – 157.
2. Врачебно-Санитарная Хроника 1903 г. – Екатеринбург: Типография Губернского Земства, 1903. – 2276 с.
3. Движение населения в Европейской России за 1901 г. Статистические таблицы, разработанные в Центральном Статистическом Комитете МВД. – СПб, МВД, – 1906. – 248 с.
4. Днепр. – 1884. – 20 мая.
5. Донецкая жизнь. – 1912. – 1 янв.
6. Донецкая истина. – 1907. – 25 сент.
7. Екатеринбургская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г. – Екатеринбург: Изд. Екатеринбургского Губернского Статистического Комитета, 1899. – 289 с.
8. Екатеринбургская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь 1903 г. – Екатеринбург: Изд. Екатеринбургского Губернского Статистического Комитета, 1903. – Вып. III. – 312 с.
9. Екатеринбургский юбилейный листок. – 1887. – 28 апр.
10. Жирнова Г.В. Брак и свадьба русских горожан в прошлом и настоящем / Г.В. Жирнова. – М.: Наука, 1980. – 149 с.
11. Золотова О.И. Особенности психологии крестьянства / О.И. Золотова, В.В. Новиков, Е.В. Шорохова. – М.: Наука, 1983. – 167 с.
12. Королевська Ю.Ю. Регулювання шлюбно-сімейних відносин на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.): гендерний аспект / Ю.Ю. Королевська // Музейний вісник. – 2011. - № 11/2. – С. 79 – 83.
13. Мариупольская жизнь. – 1906. – 14 июля.
14. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Т.1 / Б.Н. Миронов. - [3-е изд. испр., доп.]. – СПб.: «Дмитрий Буланин». – 2003. – 548 с.
15. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Т.2 / Б.Н. Миронов. - [3-е изд. испр., доп.]. – СПб.: «Дмитрий Буланин». – 2003. – 583 с.
16. Новомосковская жизнь. – 1913. – 17 марта.
17. Обзор Екатеринбургской губернии за 1880 г. – Екатеринбург: Типо-Литография Губернского Правления. – 1881. – 54 с.
18. Обзор Екатеринбургской губернии за 1899 г. – Екатеринбург: Типо-Литография Губернского Правления. – 1900. – 47 с.
19. Обзор Екатеринбургской губернии за 1892 г. – Екатеринбург: Типо-Литография Губернского Правления. – 1893. – 56 с.
20. Обзор Екатеринбургской губернии за 1896 г. – Екатеринбург: Типо-Литография Губернского Правления. – 1897. – 47 с.
21. Обзор Екатеринбургской губернии за 1899 г. – Екатеринбург: Типо-Литография Губернского Правления. – 1900. – 38 с.
22. Обзор Екатеринбургской губернии за 1900 г. – Екатеринбург: Типо-Литография Губернского Правления. – 1901. – 46 с.
23. Обзор Екатеринбургской губернии за 1903 г. – Екатеринбург: Типо-Литография Губернского Правления. – 1904. – 44 с.
24. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения произведенной 28 января 1897 г. – СПб, 1905. – 267 с.
25. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – Екатеринбургская губерния. – Екатеринбург: Изд.-е Центрального Статистического Комитета МВД, 1904. – Т. XIII – 234 с.
26. Полное собрание законов Российской империи: Свод законов гражданских. – СПб., 1909, Т. X, ч. 1.
27. Пономарева В.В. Мир русской женщины: семья, профессия, домашний уклад XVIII – начало XX века / В.В. Пономарева, Л.Б. Хорошилова. – М.: Новый хронограф, 2009. – 349 с.
28. Приложение к всеподданнейшему отчету Екатеринбургского губернатора за 1910 г. – Екатеринбург: Типо-Литография Губернского Правления, 1911. – 49 с.
29. Рашин А.Г. Население России за 1000 лет / А.Г. Рашин. – М.: ГОССТАТИЗДАТ, 1956. – 350 с.
30. РДИА. – Ф. 797, оп. 72, д. 391.
31. Русская Правда. – 1914. – 4 мая.
32. Шатров М. Город на трех холмах / М. Шатров. – Днепропетровск: «Промінь», 1966. – 328 с.
33. Южная Заря – 1914. – 10 янв.
34. Южная Заря – 1914. – 5 дек.